

Ф. Р. – 131 – Оп. 1 – Спр.3 – Арк. 91-92. (Справа про самосуд (вбивство) селянами в селі Гнилиці Зміївського району Харківської округи грабіжників Нестеренка і Дереху).

²⁵ XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 7-15 травня 1929 р.: Стенографічний звіт. – Харків, 1929 – с.41.

²⁶ ЦДАВО України – Ф. 27 – Оп. 3 – Спр.490 – Арк.191.

²⁷ Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. – М.,1954 – С. 456-466.

Резюме

Калиниченко А. В. Образование земельных обществ на Харьковщине и их функции (1922-1930 гг.)

Статья посвящена организации и функциям земельных обществ на Харьковщине – одному из крупных регионов УССР в 1922-1930 гг. Подчеркивается, что это земельно-хозяйственное объединение крестьянских хозяйств отвечало коренным интересам украинского крестьянства и постепенно превращалось в кооператив вертикального типа, могло стать реальной альтернативой колхозам, обеспечить реальный прогресс в сельском хозяйстве.

Петров И. Ю.

СІЛЬСЬКА ОБЩИНА В ПРОЕКТАХ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ХАРКОВА. 1861 – 1904 рр.

Селянське питання в післяреформений період в обговоренні російського суспільства стало одним з головних. Російські ліберали зосередили свою увагу, в основному, на проблемі обцинного землеволодіння, оскільки община, зберігаючи старі традиції землекористування, ставала серйозною перешкодою проникненню капіталістичних відносин в сільське господарство¹. Саме це спонукало ліберальну інтелігенцію шукати шляхи реформування сільської общини.

Російські ліберали, в їх числі і інтелігенція Харкова, розділилися на два табори: прихильників збереження та прихильників ліквідації общини. Разом з тим, відношення інтелігенції Харківщини до вирішення проблеми общини не знайшло достатнього висвітлення в історичній літературі.

Мета даної статті вивчити позиції ліберальної інтелігенції Харкова відносно реформування общинного землеволодіння селян, встановити прихильників та противників ліквідації общини.

Джерелами для написання даної статті стали журнали засідань Харківських губернських земських зборів, документи Державного архіву Харківської області, періодичний друк².

Великі ліберальні реформи в Росії 60-х – 70-х років XIX століття торкнулися багатьох сторін життя держави, викликали широкі дискусії та перш за все про те, в якому напрямі повинно розвиватися селянське господарство. У дискусії про майбутнє сільської общини в Харкові прийняли участь земські гласні, вчені, професори та викладачі харківських вузів та шкіл.

Харківська інтелігенція до рішення питання про сільську общину підходила на підставі місцевого досвіду та положення, що склалося в економічному розвитку регіону.

Селяни Харківської губернії ще до проведення реформи 1861 р. були наділені мінімальними для підтримки життя наділами – в середньому 2,5 десятин на ревізку душу, розмір яких зменшився до 2,2 десятин на ревізку душу у 1885 р.³ Селянство Харківщини, як і в цілому Російської імперії, було прихильником общинного землеволодіння, яке відповідало його колективному прагненню до зрівняльної справедливості. Дані свідчать про те, що в Харківській губернії 93% селян користувалися землею на общинних засадах, більшість з яких виступали за збереження общинного землеволодіння⁴. Після 1861 р. в Харківській губернії почався достатньо інтенсивний розвиток промисловості, що особливо посилювався наприкінці XIX – початку XX ст.⁵ Промисловість потребувала нових робочих рук, але існування общини заважало задовільненню цієї потреби. Численні статті в харківській пресі («Южный Край», «Харьковские губернские ведомости») демонструють, що бурхливий розвиток промисловості супроводжувався збідненням та прогресуючим обезземеленням основної маси селян, при збільшенні їх кількості⁶.

Ще напередодні здійснення селянської реформи в Російській імперії склалися два основні напрями вирішення проблеми селянської общини. Один з них представляли прихильники збереження общинного землеволодіння, інший – противники общини. Для ліберального руху в питанні про общину визначальними стали ідеї його лідерів в післяреформеній Росії К. Д. Кавеліна та Б. М. Чичеріна, які породили

та підживляли суспільну дискусію з даної проблеми. У досліджуваній період Харків також не залишився в стороні від обговорення питання, що хвилювало російське суспільство, в інтелігентському середовищі міста зародилися різні проекти облаштування селян, які, так чи інакше, зачіпали общинне землеволодіння. Окрім проекту революціонерів-демократів та народників, серед інтелігенції міста висувалися ліберальні проекти облаштування села.

Прихильники общинного землеволодіння (І. П. Сокальській, М. М. Ковалевський, Л. Є. Владіміров) вважали, що прогрес сільського господарства можливий і при общинному землеволодінні⁷. На їхню думку, община не заважає розвитку заповзятливості селян⁸. Для цього необхідно надавати безпосередню фінансову підтримку селянам, зменшити важкі поземельні платежі, утворити волосне земство, розширювати селянську освіту⁹.

Община, на їхню думку, в результаті таких заходів стане могутнім механізмом соціального виховання, яке допоможе збереженню традиційної селянської моральності, їх згуртованості, приведе до посилення держави, не допустить збільшення пролетаріату та запобіжить революції.

В кінці періоду реформ уряд утворив «Валуєвську» комісію, що діяла в 1872 – 1873 рр. і дійшла висновку про необхідність полегшення виходу селян з общини¹⁰. Не залишився осторонь і російський ліберальний рух. К. Д. Кавелін написав взимку 1875-1876 рр. статтю «Общинне володіння», в якій він запропонував план зміцнення общини шляхом її модернізації: викуп землі селянами на користь общини, а не в приватну власність, припинення земельних переділів, удосконалення землеробської культури¹¹. На підтримку думки К. Д. Кавеліна виступала і частина ліберально настроєної інтелігенції Харкова.

Так, І. П. Сокальський, професор Харківського університету в монографії «Англосаксонська сільська община» (1872) відстоював збереження общинного землеволодіння в Росії. Учений, дослідивши історію англійської сільської общини, доводив, що в Англії, земельне питання досягло достатньої гостроти тому, що стало наслідком розвитку приватного землеволодіння¹². На думку І. П. Сокальського, таких заходів, що вживаються для розв'язання земельної кризи в Англії, як збільшення «незалежного» класу дрібних фермерських господарств, кооперація, разом з розповсюдженням освіти серед робітників, організацією виселення «зайвих» людей з країни не достатньо і вони не

у всьому відповідають історичному розвитку сільського господарства країни. Є лише один шлях, який може дійсно допомогти, і до якого звертається «розум кращих представників англійської науки» – це «повернення» до сільської общини¹³. На основі аналізу поземельних відносин в Англії І. П. Сокальський рекомендує зробити «соціальні висновки» і не повторювати шлях помилок англійського землеволодіння, тобто не руйнувати в Росії общинного землеволодіння¹⁴. Сільська община, на думку автора, не суперечить ліберальним засадам селянської реформи 1861 р. і послужить для прогресу суспільства¹⁵.

В другій половині 70-х років XIX ст. стало очевидним, що селянське господарство переживає кризу. Посилення терористичної діяльності народовольців в кінці 70-х – на початку 80-х років зв'язувалося окрім іншого і з невирішеністю селянського питання. Відповіддю російських лібералів стало посилене дослідження причин, що викликали кризу селянського господарства. Відомий громадський діяч О. І. Васильчиков, спираючись на ідеї К. Д. Кавеліна про общину, видав двотомну працю «Землеволодіння і землеробство в Росії та інших європейських державах» (1876), що одержала достатньо широкий відгук в російському суспільстві. З грудня 1877 по 1880 р. працювала об'єднана комісія Вільного економічного та Російського географічного товариств, яка досліджувала селянське господарство. Уряд же бачив свій шлях вирішення селянського питання і в 1880 р. виніс на обговорення земських зборів проект реформи повітових та губернських у селянських справах установ, запропонувавши при цьому не обмежуватися у відповідях тільки питаннями програми¹⁶.

На позачергових земських зборах Харківщини в червні 1881 р. у відповідь на запит уряду гласні розглянули два проекти реформи селянських установ. Один з проектів пропонував удосконалити роботу установ у селянських справах, збільшивши загальну кількість чиновників (неодмінних членів) і наділивши їх ширшими повноваженнями. За іншим проектом бюрократичні установи у селянських справах скасовувалися, а їх функції передавалися, як існуючим судовим, господарським та адміністративним установам, так і тим, що можуть утворитися в майбутньому (всестанова земська волость)¹⁷. Більшість гласних (28 проти 8), після бурхливої дискусії, підтримали лібералів (А. С. Власовський, М. І. Вадбольський, В. І. Бекарюков) і ухвалили рішення вказати у відповіді МВС про необхідність скасування установ у селянських справах та повного

розподілу їх повноважень у цивільному управлінні. Для вирішення питання про утворення всестанової волості у всеросійському масштабі гласні (35 проти 1) запропонували уряду скликати з'їзд з осіб, призначених урядом та обраних земствами. При цьому, однією з необхідних умов існування волосного земства, на думку ліберальних земців, було перетворення селянських громад з обцинним землеволодінням в юридичні особи, що мають діяти по загальнодержавних законах, справами яких займалися б існуючі судові, господарські (земства) та адміністративні (поліція) установи¹⁸. Проте пропозиції земства не були враховані урядом.

У 90-і роки XIX ст., з причини кризи, що продовжувалась в селянському господарстві, уряд приймає закони, направлені на збереження общини. Закон 8 липня 1893 р. встановлював дванадцятирічний термін між переділами обцинних земель і повинен був зміцнити обцинне землеволодіння¹⁹. 14 грудня 1893 р. був прийнятий закон про невідчужуваність селянських наділів. Друга половина ст. 165 положення про викуп, що дозволяє селянам викупляти наділи в особисту власність була істотно обмежена. Цим законом закріплювалася залежність окремого селянина від волі сільської громади. Проте даний закон не перешкодив концентрації землі в руках окремих селян. На думку Б. М. Чичеріна, з ухваленням даних законів, уряд віддалявся від правильного вирішення селянського питання. На його думку, необхідно підсилувати, а не обмежувати свободу економічної діяльності селян фактичною відміною дії ст. 165 положення про викуп²⁰.

У Росії в цей період серед прихильників общини все більшу популярність одержують ідеї реорганізації селянської економіки на артільних засадах²¹. У Харкові подібні ідеї пропагували член Харківського товариства сільського господарства Лічкус (1893) та професор Харківського університету В. Ф. Левитський.

Так, В. Ф. Левитський у статті «Землеробські артілі Херсонської губернії» (1896) стверджував, що «корінний розлад» землеробського господарства виявляється в «широкому розвитку» обезземелення значної частини селянства. В. Ф. Левитський відзначає, що занепад господарства та обезземелення селянства в рівній мірі спостерігається як при дільничному, так і при обцинному землеволодінні. Альтернативою стали, на думку автора, утворені Н. В. Левитським, землеробські артілі в декількох селах Херсонської губернії в 1894 – 1895 рр.²²

Артіль створювалася на основі кругової поруки шляхом укладення договору декількох «безкінних» домовласників (близько п'яти). Артільники, узявши позику (175 – 200 крб.), купували декількох коней та плуга²³. Особливістю артілі став спільний обробок наділів. Створення артілей викликало значний інтерес в російському суспільстві.

Разом з тим, зниження рівня сільськогосподарського виробництва в країні в кінці XIX – на початку XX ст. примусило уряд звернути увагу на цю сферу економіки. За ініціативою С. Ю. Вітте (прихильника приватного селянського землеволодіння, що бачив у загальному зубожінні селян небезпеку для самодержавного режиму) 23 січня 1902 р. заснувалася «Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості», якій доручається, вислухавши думку провінційної інтелігенції, виробити певні заходи щодо підняття селянського добробуту²⁴. Цей указ викликав неоднозначну оцінку у представників ліберальної інтелігенції Росії. Наприклад, Д. І. Менделєєв негативно відізвався щодо створення наради. На його думку, утворення даної наради свідчило про продовження підтримки російським урядом утопічної ідеї про Росію, як майбутню аграрну наддержаву, тоді як необхідно розвивати промисловість²⁵. Харківська інтелігенція в цілому схвально зустріла урядовий указ.

У Харківській губернії, виконуючи розпорядження уряду, в 1902-1903 рр. пройшли засідання повітових та губернського «комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості», до складу яких входили представники місцевої інтелігенції. Гласний харківського губернського земства М. М. Ковалевський надав в губернський комітет доповідь «Зростаюче зубожіння села. Причини цього явища та заходи щодо його усунення». Ковалевський виступив у доповіді у захист общинного землеволодіння, вказавши, що воно не є головною причиною занепаду сільського господарства та не заважає його удосконаленню²⁶. Головні причини «зубожіння» селянського господарства – це «недоліки» народної освіти, утруднення розвитку суспільної та приватної самодіяльності, «непосильні податки», «надмірна стриманість в задоволенні назрілих потреб сільського господарства»²⁷. 25 січня 1903 р. на засіданні, присвяченому общинному землеволодінню, Харківський губернський комітет «визнав, що насильницьке скасування общинного землеволодіння небажане»²⁸. Проте заява на підтримку общини, зроблена харківським губернським комітетом, суперечила планам центральної наради.

Центральна нарада розробила проект ліквідації общинного землеволодіння, який знайшов безпосереднє втілення в столипінському аграрному указі від 9 листопада 1906 р.²⁹

Серед професорів та викладачів Харківського університету на початку ХХ ст. знаходилися і нечисленні прихильники слов'янофільського напрямку реформування Росії. Так, за збереження общини виступав професор Харківського університету Л. Є. Владіміров. У монографії «Олексій Степанович Хомяков та його етико-соціальне вчення. До сторічного ювілею народження Хомякова: 1 травня 1804 – 1 травня 1904» (1904), досліджуючи вчення слов'янофілів, Л. Є. Владіміров відзначав, що в господарському відношенні община не є перешкодою для розвитку «особистої діяльності та заповзятливості» селян, удосконаленню сільського господарства. Окрім господарської сторони община важлива як засіб проти появи пролетаріату – руйнівної сили, яка веде будь-яку державу до революції³⁰. Російська сільська община в соціальному відношенні навіть на сучасному етапі розвитку перевершує передові сільськогосподарські системи країн Західної Європи (Франції та Англії). Общинне виховання запобігає появі серед громадян Росії «відірваності особи від суспільства», яка втілилася в революціях у Західній Європі³¹.

Противники общини (К. К. Детлов, Є. С. Гордеєнко, Л. М. Яснопольський) пропонували ліквідувати селянське малоземелля; інтенсифікувати селянське господарство, що може здійснити тільки освічений самостійний господар; знизити важкі поземельні платежі; заснувати волосне земство.

У соціально-політичному плані противники общини розраховували, що знищення общини дасть державі землевласників. Ці селяни-власники стануть надійною опорою держави. Таким чином, ліквідація общини зніме можливість утворення численного пролетаріату та небезпеку революції.

Причини різкого загострення внутрішньополітичної обстановки в Росії, замаху революціонерів на представників влади, багато ліберальних інтелігентів (прихильників приватного селянського землеволодіння) бачили як в законодавчій політиці уряду, направленої на обмеження ліберальних свобод, так і в незадовільній економічній політиці влади відносно селян, що погіршувала економічний стан останніх³². У російському ліберальному суспільстві в цей період відбувалися достатньо бурхливі дискусії з питання про общину.

Так, В. І. Герье спільно з Б. М. Чичеріним опублікували в 1878 р. книгу «Російський дилетантизм та общинне землеволодіння». Розбір книги О. Васильчикова «Землеробство та землеволодіння», в якій піддали критиці общинну теорію К. Д. Кавеліна, на яку спирався при написанні своєї роботи О. І. Васильчиков. Не залишилася в стороні від дискусії про общину і харківська інтелігенція.

Стан сільського господарства став предметом спеціального обговорення в грудні 1878 р. на V з'їзді сільських господарів, який проходив в Одесі. У ньому брав участь землевласник, земський гласний Харківського повіту, член Харківського товариства сільського господарства, К. К. Детлов. По завершенню роботи з'їзду Детлов видав брошуру «Криза або неучтво» (1879), виклавши в ній свій погляд на положення сільського господарства півдня Росії. Заперечуючи проти визначення ситуації в сільському господарстві, як кризової, К. К. Детлов запропонував свій шлях підняття сільського господарства. Разом з розвитком загальної селянської освіти, введенням волосного земства та ін., автор виступив за ліквідацію общинного землеволодіння. К. К. Детлов відзначав: «община [...] вбиває ініціативу, енергію та особу людей, [...] розвиває згубні відчуття та поняття, на шкоду індивідуальних», община підтримує «неохайність, бідність та пияцтво», дає «грунт» російським революціонерам³³. Тому необхідно «зробити селян повними власниками своїх наділів, тобто знищити общинне користування землею». Ліквідація общини дасть державі надійну опору в особі землевласників, оскільки «всі власники – консерватори»³⁴.

Олександр III, зійшовши на престол, оголосив, що проводитиме курс, направлений на збереження та зміцнення самодержавства³⁵. У сільському господарстві дана політика виразилася в ухваленні законів, що зміцнювали общину, і, таким чином, в правовому віддаленні селян від інших станів Росії. 18 березня 1886 р. був виданий закон, що утрудняв сімейні розділи селян³⁶. Згода домовласника на розділ сім'ї тепер зробилася обов'язковою, крім того, стала потрібною згода двох третин сходу³⁷. Реакція ліберального руху Росії на цей закон виявилася слабкою, оскільки більшість його представників в 80-і роки знаходилися в пригніченому стані під враженням від вбивства Олександра II, і не насмілювалися відкрито виступати з вимогами реформ³⁸. Підтвердженням даного припущення може служити те, що відгуку на цей закон не дав навіть такий палкий прихильник реформування

общини як Б. М. Чичерін. У той же час, ліберальна інтелігенція Харкова виступила з відповіддю на законодавчу діяльність уряду.

Трохи раніше прийнятого в березні 1886 р. закону про сімейні розділи, на засіданні земських зборів в грудні 1885 р. харківський губернський гласний, колишній професор Харківського університету, Є. С. Гордеєнко виступив з доповіддю «Про положення сільського господарства та земства в Харківській губернії». Доповідач виступив за ліквідацію общини, підкресливши, що общинне землеволодіння, при існуючому малоземеллі селян, робить хліборобство не вигідним, воно утрудняє правильне землекористування³⁹. Одними із заходів, які можуть допомогти селянам, Є. С. Гордеєнко також назвав зниження важких земельних податків та широке розповсюдження освіти. Є. С. Гордеєнко вказав, що саме уряд повинен подумати яку систему господарства ввести замість існуючої⁴⁰. Проте, збори лише виразили вдячність Є. С. Гордеєнко за роботу над підготовкою доповіді, не запропонували ніяких заходів щодо ліквідації общинного землеволодіння.

У 90-і роки ХІХ – на початку ХХ ст. ліберальний рух Росії активізувався. Знову в центрі його уваги опинилося селянське господарство. Голод 1891 – 1892 рр., урядові закони 1893 р. про общину стали причиною цього. Б. М. Чичерін в своїх монографіях і статтях закликав нового царя Миколу ІІ закінчити селянську реформу 1861 р., зруйнувавши общинне землеволодіння, та утворити з селян середній клас (дрібних землевласників) – надійну опору держави⁴¹. З критикою подібних закликів, про пріоритет сільського господарства, виступала ліберальна технічна інтелігенція Росії, що групувалася навколо Російського технічного товариства. Її представники на початку ХХ ст. пропонували зосередити й громадську думку й урядові зусилля на промисловому розвитку, пов'язуючи з ним майбутнє країни⁴². Не був бездіяльним і уряд.

8 січня 1904 р. Микола ІІ видав сенату іменний указ, який наказував переглянути закони про селян «на ґрунті головних засад перетворень 1861 р.» та, посилаючись на маніфест 26 лютого 1903 р., кладе в основу перегляду недоторканність общинного землеволодіння, за умови полегшення окремим селянам виходу з общини. Разом з цим, указ визнавав необхідним зберегти становий лад селян та невідчужуваність від них надільних земель⁴³. Представники ліберальної інтелігенції Харкова відгукнулися на царський указ та підйом загальноросійського ліберального руху.

Л. М. Яснопольський, приват-доцент Харківського університету, в статті «Селянське питання в Росії» (1904) висловився проти існування інституту общини, яка гальмує розвиток селянського господарства⁴⁴. Урядова політика збереження общини, – на його думку, – не перешкодила розвитку процесу соціального розшарування та економічного занепаду основної маси селянства. Поява нечисленного заможного прошарку селян не зменшила маси малоземельних бідняків⁴⁵. Вихід із положення, що склалося, Л. М. Яснопольський, бачив у «сукупному» застосуванні трьох шляхів: переселенні декількох мільйонів селянських дворів, забезпеченні селян, що залишилися, «достатньою» кількістю землі, необтяженої непосильними платежами та у піднятті інтенсивності селянського господарства⁴⁶. Цілеспрямована реалізація цієї програми допоможе знизити насильство при вирішенні селянського питання⁴⁷.

Таким чином, спектр думок харківської інтелігенції з питання про общинне землеволодіння є достатньо широким. Серед ліберальної інтелігенції були присутні як прихильники захисту общини, так і її противники. Об'єднувало цих людей те, що незалежно від своїх поглядів на сільську общину, вони виступали за подолання господарського занепаду селян, створення надійної опори державі в селі в особі масового середнього селянства, яке мало б достатній рівень освіти, розділяло шанобливе відношення інтелігенції та поміщиків до права приватної власності та сприйняло ліберальний світогляд. Ідеї про реформу общини представників ліберального руху Харкова в цілому знаходилися в руслі загальноросійської течії.

Примітки

¹ Гордеенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии – X., 1885. – 65 с.; Детлов К. Кризис или невежество. – X., 1879. – 60 с.; Яснопольский Л. Н. Крестьянский вопрос в России // Новый путь. – 1904. – октябрь. – С. 207 – 232.

² Журналы чрезвычайного губернского земского собрания Харьковской губернии с 4 по 9 июня 1881 г. – X., 1881. – XIII, 285 с.; Журналы XVI очередного губернского земского собрания Харьковской губернии с 4 по 21 декабря 1880 г. – X., 1881. – 390 с.; Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 6 декабря; Харьковские губернские ведомости. – 1896. – 14 января; Южный край. – 1896. – 8 мая; Южный край. – 1896. – 26 апреля; Южный край. – 1893. – 10 июня; Южный край. – 1893. – 9 мая; Державний архів Харківської області. ф.304, оп.1, т. 1, спр.10, арк.81 – 82, 96 – 97.

- ³ Бродяк Д. Осуществление аграрной реформы в Харьковской губернии: земельный аспект // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії – Х., 2000. – С. 41; Гордеевко Е. С. Указ. соч. – С. 47- 48.
- ⁴ Куліков В. О. Селянська община в Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Красзнавство. – 2003. – № 1 – 4. – С. 80, 81.
- ⁵ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). – Х., 1912. – Т. 2. – С. 555, 553, 554.
- ⁶ Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 6 декабря; Харьковские губернские ведомости. – 1896. – 14 января; Южный край. – 1896 – 8 мая; Южный край. – 1896. – 26 апреля; Южный край. – 1893. – 10 июня; Южный край. – 1893. – 9 мая.
- ⁷ Сокальский И. Англосаксонская сельская община – Х., 1872. – Ч. 1. – С. II-III, 41; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб., 1903. – Т. 45. – С. 71; Владимиров Л. Е. А. С. Хомяков и его этико-социальное учение. К столетнему юбилею рождения Хомякова: 1 мая 1804 – 1 мая 1904 – М., 1904. – С. 174.
- ⁸ Владимиров Л. Е. Указ. соч. – С. 174.
- ⁹ Владимиров Л. Е. Указ. соч. – 222 с.; Левитский В. Ф. Земледельческие артели Херсонской губернии // Русская мысль. – 1896. – № 9. – С. 43; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб., 1903. – Т. 45. – С. 72, 83.
- ¹⁰ Малютина О. К. К. Д. Кавелін про ліберальну модернізацію Росії: Дис ... канд. іст. наук. – Х., 2002. – С. 64.
- ¹¹ Кавелин К. Д. Общинное владение // Кавелин К. Д. Собр. соч.: В 4 т. – СПб., 1898. – Т. 2. – С. 225, 241, 238.
- ¹² Сокальский И. Указ. соч. – С. 39, 41.
- ¹³ Там же. – С. 39.
- ¹⁴ Там же. – С. 41, 33.
- ¹⁵ Там же. – С. II-III, IV.
- ¹⁶ Журналы чрезвычайного губернского земского собрания Харьковской губернии с 4 по 9 июня 1881 г. – Х., 1881. – С. 260.
- ¹⁷ Там же. – С. 214-215.
- ¹⁸ Державний архів Харківської області. ф.304, оп.1, т. 1, спр.10, арк.81 – 82, 96 – 97.
- ¹⁹ Яснопольский Л. Н. Указ. соч. – С. 218.
- ²⁰ Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. М., 1898. – Ч. 3. – С. 439.
- ²¹ Левитский В. Ф. Указ. соч. – С. 42.
- ²² Там же. – С. 42, 43, 44.
- ²³ Там же. – С. 45.
- ²⁴ Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: Сб. ст. – СПб., 1904. – Т. 1. – С. 1; Зинченко Е. В. Б. Н. Чичерин в либеральном движении России (вторая половина XIX – начало XX вв.); Дис ... канд. ист. наук. – Х., 2002. – С. 156.
- ²⁵ Заветные мысли Д. И. Менделеева. – СПб., 1904. – С. 17.

- ²⁶ *Труды* местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб., 1903. – Т. 45. – С. 71.
- ²⁷ *Там же*. – С. 72.
- ²⁸ *Там же*. – С. 29.
- ²⁹ *Зицченко Е. В.* Указ. соч. – С. 157.
- ³⁰ *Владимиров Л. Е.* Указ. соч. – С. 172, 174.
- ³¹ *Там же*. – С. 174.
- ³² *Гоголевский А. В.* Очерки истории русского либерализма XIX – начала XX вв. – СПб., 1996. – С. 56; *Журналы XVI* очередного губернского земского собрания Харьковской губернии с 4 по 21 декабря 1880 г. – X., 1881. – С. 378.
- ³³ *Детлов К.* Указ. соч. – С. 51, 56.
- ³⁴ *Там же*. – С. 56.
- ³⁵ *Леонтович В. В.* История либерализма в России. 1762 – 1914. – М., 1995. – С. 332.
- ³⁶ *Яснопольский Л. Н.* Указ. соч. – С. 214.
- ³⁷ *Там же*.
- ³⁸ *Леонтович В. В.* Указ. соч. – С. 333.
- ³⁹ *Гордеенко Е. С.* Указ. соч. – С. 6, 14.
- ⁴⁰ *Там же*. – С. 17.
- ⁴¹ *Чичерин Б. Н.* Курс государственной науки – М., 1894 – 1898. – Ч. 1 – 3; *Его же.* Философия права. – М., 1900. – 336 с.; *Его же.* Пересмотр законодательства о крестьянах // Вопросы политики. – М., 1903. – С. 52 – 69.
- ⁴² *Т. М. Китанина.* Техническая интеллигенция и рабочие в первые пореформенные десятилетия // Рабочие и интеллигенция России в эпоху реформ и революций 1861 – февраль 1917. – СПб., 1997. – С. 505.
- ⁴³ *Яснопольский Л. Н.* Указ. соч. – С. 224.
- ⁴⁴ *Там же*. – С. 218.
- ⁴⁵ *Там же*. – С. 211-212.
- ⁴⁶ *Там же*. – С. 228-229, 231.
- ⁴⁷ *Там же*. – С. 231, 232.

Резюме

Петров И. Ю. *Сельская община в проектах либеральной интеллигенции Харькова. 1861 – 1904 гг.*

В статье исследуются проекты реформ сельской общины, выдвинутые либеральной интеллигенцией Харьковской губернии в 1861 – 1904 гг. Автор показал связь проектов решений вопроса об общине, предложенных интеллигенцией Харькова, с общероссийским либеральным движением и правительственным законодательством. Либеральная интеллигенция Харькова, независимо от поддержки или отрицания общины, выступала за поднятие материального благосостояния крестьян и крестьянской культуры в целом, создание (поддержку) класса крестьян-середняков для предотвращения возможной революции.